

НИ ПОМОЋ НИЈЕ ИЗОСТАЛА

Још првог дана боравка у Тадића магацину многи нису могли издржати да седе онако згрчеии, па су почели да устају. Како им Немци то нису увек бранили, почели су да се крећу по магацину, па и да се пењу у магацинско поткровље. Други су и даље седели по групама и међусобно разговарали о ономе што их је снашло. Време је пролазило, а Немци нису долазили. То им је уливало нову снагу и јачало вољу за животом и слободом.

Већ другог дана појединци су покушали да успоставе везу са својом родбином и другим познаницима. Док су други маштали о томе, Слободан Кутић Кута, ученик ваљевске гимназије, пронашао је повеће парче канапа на кога је везао цедуљицу са поруком мајци. На цедуљци је написао да се налази затворен у Тадића магацину. За мајку је то било драгоцено обавештење о судбини сина јединца, али и позив да га посети. На жалост канап је био кратак а зграда магацина висока па цедуљица није могла да се спусти до земље. Видевши то неки другови су повадили учуре из својих гаћа и дали му да продужи канап. Кад је и то учинио, привезану цедуљицу поново је спустио кроз магацински прозорчић. Пошто је имао срећу да ту његову операцију посматра једна девојчица из зграде преко пута Тадића магацина, јер ју је то подсећало на пецање риба, чим је приметила да је цедуља дотакла земљу, истрчала је из куће и узела је да је стражар не опази. Приликом скидања цедуље повукла је канап, а био је то поуздан знак да је порука примљена.

Чим је на полеђини цедуље прочитала означену адресу, отрчала је тамо и цедуљу предала Зорки Кутић, Слободановој мајци. Још истог дана, с корпом пуном хране, била је пред магацинском зградом, али јој нису дали да се састане са сином. Међутим, успела је некако да убеди стражара да прими пакет. Кад је она отишла, стражар је позвао Слободана и предао му пакет, а он га је поделио са најслабијим и најисцрпљенијим затвореницима. Многи од њих били су запрепашћени кад су видели пакет, питајући се како су то Немци дозволили и не слутећи колико је стара Кутићка молила стражара и сузе лила да јој учине ту услугу. Уз све то мно-

ги нису знали или су за тренутак изгубили из вида да је Слободанов отац, Филип Кутић, у то време био жандармеријски наредник на служби у Ваљево.

Пошто је Слободан Кутић успешно успоставио везу са мајком, наредног дана то су покушавали још неки. Истим оним канапом су спуштане нове цедуљице. Једног тронутка осетили су да је цедуљица скинута па се очекивало да ће нова веза бити ускоро успостављена. Али уместо очекиване посете у магацин дојурише Немци. Још на улазу поватише пиштоље, показујући цедуљицу, запиташе ко је то учинио. Наравно, нико се није јављао. Сви су се правили наивни као да о томе баш ништа не знају. Немци почеше још више да вичу и прете стрељањем. Кога год би запитали ко је ово учинио, он би кратко и јасно одговорио: Не знам! Немце је још више хватало бес па су се и очекивале неке њихове непредвидиве реакције.

Увидевши да ни ова истрага неће дати праве ефекте, одустали су од даљих испитивања. Запретише да ће их све пострелјати ако то још једном покушају и одоше. Наравно, и сами затвореници су схватили да нема више смисла то чинити, јер ће Немци сада на то будно мотрити, па је ова веза тренутно прекинута. Касније су покушали да је поново обнове, али се неко од пролазника или стражара неславно нашалио са њима. Скинуо је цедуљицу а на канап везао циглу, те је након тога ова веза и дефинитивно напуштена.

Наравно, ово није био и једини контакт затвореника са становницима града на Колубари. Пошто се о њиховом заробљавању и довођењу у Тадића магацин доста говорило у граду, те су се приче врло брзо шириле па су допрле и до њихове родбине и пријатеља, тако да су и они почели долазити самоиницијативно и доносити пригодне поклоне. У томе су наравно били највреднији сродници заробљеника из Ваљева и ближе околине, јер је њимз било најближе. Приликом тих посета они су им углавном доносили храну, цигарете, али и поједине делове одеће и обућу, пошто су многи од њих остали готово голи и боси. Посредством њих и други затвореници су успоставили везе са својима или бар прибављали обавештења о њима.

Једног дана, за време радова на изградњи аеродрома, професор Милутин Тодоровић састао се са својим колегом и познаником Цветком Јовановићем¹, који је радио на трасирању терена за аеродромску писту. Том приликом су он и Божа Максимовић обавестили Јовановића о условима живота затвореника у Тадића магацину и замолили га да им помогне. Знајући да се са њима у магацину налази његов школски друг и пријатељ Боривоје Бора Атанацковић и многи други чланови КПЈ и СКОЈ-а, он се обаве-

1. Јовановић Раденка Цветко, професор из Ваљева, члан Месног комитета КПЈ за Ваљево.

зао да ће им у грдаицама могућности помоћи. Убрзо потом партијска организација Ваљева организовала је прикупљање доброволних прилога у храни, одећи, обући и новцу и почела да им шаље помоћ.

На позив Окружног комитета КПЈ за Ваљево, готово све партизанске породице ангажовале су се на прикупљању помоћи за затворенике у Тадића магацину. На том задатку посебно су се ангажовале жене и девојке, а у томе су биле најактивније: Милица Милуша Грујић, Станица Цака Миливојевић, Олга Пиргић, Мицара Миливојевић Пауновић, Драгиња Сека Кузмановић и Зорка Величковић.

Милица Милуша Грујић² залазила је у многе градске куће и тражила помоћ за другове у Тадића магацину. Није избегавала ни оне породице за које је знала да су непријатељски расположене према народноослободилачком покрету. Тражила је и од њих да дају свој удео. Сакупљала је све: пшеницу, кукуруз, воће, храну, одећу и обућу.

Мицара Миливојевић није хтела да пропусти ни једно вече а да затвореницима не однесе бар један пакет. У неким од тих пакета бивало је све на броју: 400 парчића хлеба, 400 комадића кекса и томе слично. Хтела је да за сваког буде обезбеђена иста количина следовања. Није правила разлику међу њима. Сви су били њени. Подједнако их је волела, било да су Ваљевци, Чачани, Ужичани, Милановчани, Рачани, Лазаревчани. . . Били су сви борци за слободу и независност своје домовине.

Око организације прикупљања хране за затворенике у Тадића магацину доста се ангажовала и Катарина Каја Мутић, студент права из Ваљева. Пошто је већ била познато као комуниста, она се није појављивала око Тадића магацина, али се свесрдно ангажовала да се прикупи што више робе.

Трећег дана рада на аеродрому, посматрајући заробљенике како се муче, Цветко Јовановић је пришао немачком официру и узбуђено му рекао:

„Не могу они тако голи и боси да вам раде под оваквим условима!”

„Ми немамо шта да им дамо”, одговорио му је набусито немачки официр.

„Дозволите нама да им ми нешто даднемо. Сакупићемо што имамо.”

„Дајте им”, пристао је намрштени официр.

Одмах потом Цветко је кренуо у акцију. Још на градилишту почео је од цивила да прикупља делове одеће.

„Не знам шта да им дам”, обично би говорили они којима се обраћао за помоћ.

2. Грујић Милица Милуша уочи рата живела је у Ваљево са своје троје деце: Зором, Драгољубом и Слободаном и свестраио помагала револуционарни раднички покрет и НОП. Сви троје су страдали у НОБ-у, а њу су заклали четници пред ослобођење.

„Још питаш!? Дај шта даш. И обична подерана врећа у овим условима добро ће им доћи. Зар не видиш какви су?" одговарао им је Цветко.

Људи су свлачили са себе по неки део одеће и за кратко време сакупили одређену количину одевних предмета, али, наравно, то није било довољно за око 320 затвореника који су сваког дана радили на аеродрому. Ипак, Цветко им је и то однео и обећао да ће наредних дана бити још. Са особитим задовољством затвореници су облачили добијену одећу да би се ма колико заштитили од ове оштрије зиме.

„Другови, донесите сутра још нешто", говорио је Цветко цивилима који су радили на аеродрому.

„Донећемо", одговорише неки углас.

„Спасојевићу, што ћу тиш? Хоћеш ли донети шта сутра?", упита га Цветко.

„Не знам!"

„Зашто не знаш? Неће Спасојева кућа³ пропасти ако се голим друговима дадне један дроњак."

Сутрадан су цивили, долазећи на рад, доносили понешто од одеће и обуће. Миодраг Спасојевић донео је једну пижаму. Сакупили су опет повећу гомилу и све то однели и предали затвореницима. За тренутак престали су да избацују земљу и стали да облаче и обувају оно што су добили. Предност су имали они који су били најугроженији.

Поред пружања материјалне помоћи и моралне подршке, Партија је предузимала и мере спасавања ове групе затвореника. Желећи да им олакша патње и евентуално изнуди њихово пуштање на слободу, Штаб Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда упутио је писмо командиру Жандармеријске станице у Ваљеву, које је изазвало његове коментаре, претње и псовке. У писму се наглашава:⁴

„ . . . У ваљевским затворима налазе се наши другови, као и породице наших другова, који се боре за национално ослобођење. Ти другови и њихове породице су у сваком случају исправни синови ове земље, сем тога наше породице својим радом и држањем нису чак ни према нашим непријатељима — окупаторима никако дали повода за своје гоњење, па ипак су доспели у затворе само зато што њихови родитељи, мужеви, синови и браћа воде борбу за ослобођење свога народа.

Ви својим активним радом на хватању, прогањању и стрељању породица и бораца за национално ослобо-

3. На аеродрому тих дана радио је Миодраг, син Спасоја Спасојевића, једног од најбогатих ваљевских трговаца.

4. Архив Војноисторијског института, кутија 28/број 51/4 или Архива Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача 1941—1945. у Међуопштинском историјском архиву у Ваљеву, број 27, стр. 20 и 21.

Ћење омогућавате и спроводите окупаторски фашистички режим најкрвавијег непријатеља свих народа Европе. Без сарадње власти и вашег судства непријатељ не би био у стању да спроведе режим изгладњавања, крвавог истребљења и тлачења нашег народа. Ви на тај начин везујете своју судбину за један краткотрајан окупаторски режим који мора ускоро пасти под притиском моћне Црвене армије и уз помоћ свих демократских слободних земаља, као и уз сарадњу ослободилачких одреда у свим тлаченим земљама. Ти народи неће жалити своје животе јер се не боре за једну плату већ за светлу и праведну ствар. Ти ће људи спровести освету над издајничким семеном. Подржавајући немоћног окупатора, ви чините бесмислену најтежу издају над нашим народом.

Ми вам благовремено скрећемо пажњу на то да ћемо вас у скорој будућности моћи ставити пред народни суд за сва ова недела која сте до сад учинили и која ћете у служби окупатора још починити.

Нарочито наглашавамо да ћемо без милости вас и ваше породице уништити у случају да се ова дивља хајка за нашим породицама настави. Немојте мислити да се народ може уништити или да ће заборавити злочине. ..."

Поред упућивања овог и сличних писама истакнутим окупаторским сарадницима у граду и оближњим селима, предузимане су и друге мере за њихово спасавање. Окружни комитет КПЈ за Ваљево и штабови Колубарског, Рађевског и Подгорског батаљона Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда, који су тих дана држали немачки гарнизон у Ваљеву под блокадом, покушавали су да сачине план напада на Тадића магацин ради ослобађања ове групе заробљеника. Биле су урађене скице магацина и суседних зграда и улица. Ипак, добро немачко обезбеђење, потпомогнуто бројним и јаким квислиншким снагама које су чувале заробљенике, спречило је извршење ове акције.⁵

У почетку Немци нису дозвољавали затвореницима да одржавају контакте са својом родбином и да од њих примају пакете. Желећи да им се због тога освете, затвореници су измишљали разне видове пакости, а када нису могли смислити ништа друго, хватали су своје вашке и бацали их на дежурне стражаре. Док би се стражари бранили од тих непријатних инсеката, они би одлазили у поткровље зграде и уз помоћ канапа извлачили тек пристигле пакете хране. Временом, затвореници су почели правити и спискове најнужнијих потреба па су их уз помоћ оних канапа упућивали

5. Живомир Спасић: *Драгиња и Милутин Тодоровић на заједничкој животној стази*, Крагујевац 1981, страна 219.

ваљевској партијској организацији, која је преко својих активиста настојала да удовољи шиховим захтевима. Пошто су у њима углавном били захтеви за храном, одећом и обућом, они су за прикупљени новац куповали баш те ствари.

Нешто каоније Немци су се, из ко зна којих разлога, променили па су почели дозвољавати посете родбине и пријем пакета. Од тада су учестале посете најдражих, који су долазили да их обиђу из разних места и да им донесу преовлаку и понешто хране. Међу најчешћим посетиоцима Тадића магацина биле су мајке Петра Петровића, Слободана Кутића и Жике Гајића, сестра Слободана Кузмановића и сузруга Божидара Боже Максимовића. Чим је сазнала за хапшење и затварање свога мужа у Тадића магацину, из Београда је у Ваљево допутовала Божидарка, супруга Божидара Максимовића, да би пронашла некога ко ће њеном мужу инежењу Божидару Максимовићу и поштованом колеги Милутину Тодоровићу прати рубље, месити хлеб и доносити у магацин.

Долазећи им у посету 23. новембра 1941. године, Божидарка је видела Милутина Тодоровића босог у колони приликом поласка на радове на аеродрому. Та језива слика дубоко јој се урезала у сећање па је при следећој посети донела мужевљеве ципеле и поклонила их Тодоровићу. Знајући да је Милутин Тодоровић и страсни пушач, ова жена набавила је и преко стражара им послала кутију од сто цигарета. За узврат он је Божидарки послао прстен који је на дан венчања добио од своје супруге Драгиње", такође њихове колегинице, и замолио је да јој га сачуша. Тим поводом довикнуо јој је: „Ти си див жена!"

Поред поклона који су добијали од родбине, заточеници Тадића магацина примали су их и од неких познаника и пријатеља. Многи преживели затвореници и данас се сећају поклона који је Гвозден Јовановић, опанчар из Мионице, добио од Драгана Кевића⁶, тамошњег кафеџије. Био је то лонац од једно три килограма, пун белог мроа, један сељачки хлеб тежак око четири килограма и парче сланине. После вишедневног гладовања био је то прави празник и за њихове очи, али и прилика да се нешто презалогаци. Зато су тај поклон међуообно поделили и тако се групно почастили.

Поједини затвореници, попут Катарине Каје Лаловић, након пуштања из затвора прикупљали су добровољне прилоге у новцу, храни, одећи и обући од сарадника и симпатизера народноослободилачког покрета и доносили то у затвор. Мада је живела у Санковићу, селу удаљеном око двадесет километара од Ваљева, Каја је долазила два пута недељно у Ваљево и доносила пакете. Обич-

6. Драгиња Драга Тодоровић, професорка у Крагујевцу, такође је заробљена од стране четника и спроведена на Равну гору, где је после свирепог мучења стрељана на Дреновом врху у Брајиницама 6. новембра 1941. године.

7. Његово право име било је Предраг Јосимовић, али је био много познатији као Драган Кевић.

но их је предавала свом оцу Живку Лаловићу, земљораднику из Санковића, који је био у Тадића магацину, а он их је делио са осталим заробљеницима.⁸

Живорад Жика Гајић сећа се како је Живко Лаловић једном приликом од Каје тражио да им донесе киселог купуса. Пошто је она испунила очев захтев, то су се том приликом мало боље најели.

Многи родитељи, сродници и пријатељи долазили су у Тадића магацин само да би видели своје најдраже. О томе је Милева Јеремић, домаћица из Команица код Мионице⁹ на саслушању пред Земаљском комисијом за утврђивање ратних злочина окупатора и његових помагача 23. фебруара 1945. године у Мионици, између осталог, изјавила:

„ . . . У Ваљеву сам се састала са мојим сином, који је био сав иопребијан и вукао је ноге по земљи, а два друга партизана држала су га да не падне. . . Док смо разговарали, ту је био и један жандармеријски наредник, који ми је рекао да мога сина туку што неће да призна да има пушку. . . ”

Овакве и сличне сцене дубоко су се урезивале у поиху поезиоца Тадића магацина, па су их они након тога дуго препричавали и проносили истину о патњама заробљених родољуба. Код патриотски расположених грађана то је изазивало сажаљење према заробљеним партизанима а мржњу према окупатору и његовим слугама.

8. Изјава Катарине Каје Лаловић, домаћице из Санковића код Мионице, забележена у стенографским белешкама са разговора учесника НОП из среза колубарског у Мионици, које се чувају у Међуопштинском историјском архиву у Ваљеву.

9. Мајка Милана Јеремића, бившег борца Колубарског батаљона Ваљевског НОП одреда.